

Зузана Тополињска
Истражувачки центар за ареална лингвистика
при МАНУ, Скопје, Македонија
zuzana@manu.edu.mk

СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗУВАЊЕ СЕГАШНОСТ ВО СЛОВЕНСКИТЕ И ВО БАЛКАНСКИТЕ ЈАЗИЦИ

(ВОВЕД)

Abstract:

The authors of this volume are interested in the 'present' as a linguistic notion. 'Present' in the current study is defined as a time period that includes the speech-event. Three types of grammatical constructions are discussed in the volume: (a) basic grammatical means for expressing present, (b) secondary grammatical means for expressing present, and (c) secondary (transpositional) functions of the basic devices expressing present in selected Slavic and Balkan languages.

Key words: semantics, syntax, typology, grammatical categories, tense, aspect, mood, present, Slavic languages, Balkan languages, Old Church Slavonic, Macedonian, Bulgarian, Serbian, Croat, Slovene, Russian, Polish, Sorabian, Greek, Albanian, Aromanian

Клучни зборови: семантика, синтакса, типологија, граматички категории, време, вид, начин, сегашност, словенски јазици, балкански јазици, старословенски, македонски, бугарски, српски, хрватски, словенечки, руски, полски, лужички, албански, грчки, аромански.

Овој текст е резултат на повеќемесечна дискусија во Истражувачкиот центар за ареална лингвистика (ИЦАЛ) при МАНУ. Во рамките на проектот „Географска и функционална карактеристика на морфосинтаксички балканизми“ решивме, за почеток на анализа на глаголскиот систем, да се задржиме на нешто, навидум едноставно, а клучно – на граматичките средства за изразување ‘сегашност’ во словенските и во балканските јазици. Клучната позиција на оваа проблематика ја гледаме во фактот дека сегашноста се определува како таква преку самиот говорен чин и неговиот носител: зборувачот, т.е. преку членовите на двете *shifter*-категории (деиктички категории): времето и лицето.

Во нашиот наслов чувствуваме потреба да подвлечеме дека не интересира ‘сегашност’ како лингвистички поим, т.е. истражуваме како тој поим е сфатен во светлината на конвенциите на употреба на соодветните граматички средства. Сакаме да се оградиме од подлабоки и пошироки интерпретации на поимот ‘сегашност’ во рамките на филозофските теории, историската наука и сл. Нашата анализа ја спроведуваме во рамките на една од многуте варијанти на теоријата: ‘смисла>текст’, па ни се чинеше потребно да подвлечеме дека тргнуваме од смислата, каква што самите опишувани јазични системи ја вградуваат во поимот ‘сегашност’.

Одделните словенски и балкански јазици имаат различни традиции, што се однесуваат на постапката при оформувањето на граматичкиот опис: различни појмовни и терминолошки мрежи, иако сите тие црпат од

традицијата на „класичните” индоевропски јазици: грчкиот и латинскиот. Отука на секаков тип граматичка конфронтација мора да му претходи уедначување на појмовната и на терминолошката мрежа. Во рамките на можностите, ова се трудеме да го спроведеме и во овој колективен том, ако не порадикално, тогаш барем со помош на дефинициите на сите употребувани термини. Една од задачите на нашата серија посветена на словенската и на балканската морфосинтакса ја гледаме токму во создавањето на заедничкиот критички апарат на граматички опис на овие две групи на јазици.

Под сегашност *sensu stricto* ја подразбираме временската точка (исечок од временската оска) во која се остварува говорниот чин и паралелно се одвива процесот / трае состојбата за која информира соодветната порака. Тој процес / Таа состојба можат да започнат пред моментот на зборувањето, тоа е и типичната ситуација. Следствено, ‘сегашност’ *sensu largo*, зависно од содржината на пораката, може да опфаќа и потесен или поголем дел од непосредно минато (кое се мери од моментот на зборувањето). Од друга страна, во дефиниција на сегашноста спаѓа дека таа не може да се шири во иднината, т.е. во временскиот простор што се растега по моментот на зборувањето. Имаме, значи:

$$\text{ВО} \frac{\text{мина то} \quad \text{МЗ} \quad \text{иднина}}{\text{-----} \quad \text{х} \quad \text{-----}} >$$

сегашност *sensu stricto*

сегашност *sensu largo*

каде што: ВО = временска оска, МЗ= моментот (времето) на зборување

Секоја порака е авторизирана. Говорителот (авторот на пораката – првото лице) во својот пат низ (просторот и) времето се наоѓа во точката ‘(овде) сега’, т.е. во сегашноста, односно, поточно: ни овозможува преку неговите (просторни и) временски параметри да ја определиме сегашноста (неговата, а евентуелно и нашата како адресати на пораката).

Писмото и литературата (а денеска и сите форми на звучниот запис) прават дека тие две сегашности не мораат да се поклопуваат, како што не мора да се поклопува ни првото лице на авторот на пораката и на јунакот на нарацијата. Во натамошниот текст ќе се ограничимо на анализа на пораките изговорени *hic et nunc* во сегашноста заедничка за говорителот и за адресатот на пораката. Посебен третман ќе бара само старословенскиот јазик каде што ни стојат на располагање само спомениците.

Како што спомнавме, тоа колку длабоко сегашноста засегнува во минатото зависи директно од содржината на пораката. Граматичката традиција признава постоење на три главни варијанти на употреба на таканареченото сегашно време, со што се определуваат и главните три интерпретации на временскиот поим ‘сегашност’, односно на ‘сегашност’ како дел од граматикализираниот сегмент на категоријата ‘време’. Тие се: актуелна сегашност, итеративна сегашност и омнитемпорална сегашност. Границите меѓу нив не се остри.

АКТУЕЛНАТА СЕГАШНОСТ, општо земено, е сегашност на ситуацијата отсликана во пораката, на пр. *Гојвам ручек., Иван чииа книџа., Ана иџра валцер.,* и сл. Сите именувани активности почнаа пред моментот на зборувањето и траат. Сп. и: *Пишувам книџа за йоновииа истџорија на Полска., Серџеј џради куќа.,* и сл. – тука се работи за посложени активности, кои одземаат повеќе време. Меѓутоа, овие пораки не содржат информација дека соодветните активности ќе продолжат и во иднина. Тоа може да биде само наша претпоставка. Дури кога се знае однапред временската отсечка врзана со некоја функција, како во примерот *X е йрејседайел на Франција.,* или *У е рекџор на Скојскиој универзџијей.,* сепак отворена е можноста во најблиска иднина да се случи нешто што ќе го оневозможи довршувањето на мандатот.

Посебен статус имаат предикации кои на еден објект му припишуваат некоја особина, сп. на пр. *Петре е висок.,* или *Оваа маса е дрвена.* и сл. Се чини дека во таков случај сегашноста значи колку временска отсечка исполнета со животот на Петре или со постоењето на масата, но и тука пораката е актуелна *hic et nunc* и не важи за претстојниот момент.

Специјален третман бараат пораките кои се резултат на субјективна, а не објективна евалуација, од типот: *Ана е добра., Киро е нејраведен.,* и сл. Тие всушност значат ‘Јас (т.е. говорителот) мислам дека...’ и сегашноста е тука сегашност на моето уверување, стекнато врз основа на досегашните искуства, а кое може секој момент да се измени. Во натамошниот текст не се занимаваме со таков тип пораки со надграден, но формално неостварен ментален предикат.

Нашите досегашни примери содржат дуративни предикати. Меѓутоа, има и глаголи кои актуелно употребени изразуваат моментен предикат, сп. на пр., изговорено од новодојдениот на врата: *Еве, доаџам, зошџо ме викавџе?,* или, како објаснување на необична позиција: *Клекнувам, бидејќи ми йадна йаричкайа...* или најпосле, како објаснување на паралелно дејство: *Чукнувам само еднаш, йаков е доџоворој....* Како што се гледа, се работи главно за глаголи на движење и – барем на словенска почва без исклучок – за секундарно деривирани глаголи.

Посебен интересен случај на изразување актуелна сегашност претставуваат перформативните формули, т.е. ситуации кога самото изговарање на соодветната формула претставува настан “за којшто станува збор” и ја менува вонјазичната реалност.

Х. Галтон (Galton 1976:17-19) пишувајќи за функциите на словенските видски форми издвојува ?изјаснувачка (expository) функција присутна во речениците како *Плайон йишува..., Мама вели...* Се чини дека во првиот случај сме соочени актуализација на зборовите на Платон, т.е. специфичен тип на актуелна сегашност. Во вториот случај се работи за едно од специфичните значења на *verba dicendi*.

ИТЕРАТИВНА СЕГАШНОСТ, со интерпретација ‘постои / трае (во овој момент) серија настани...’, односно ‘трае серија настани $p_1, p_2, p_3...$ ’, ‘нема информација за прекин / крај на серијата настани $p_1, p_2, p_3...$ ’, информира дека во моментот на зборување трае порано почнатата серија настани. Значи, овој тип сегашност задолжително опфаќа еден период пред моментот на зборување, додека – од друга страна – ирелевантно е

дали некој од настаните од серијата трае во моментот на зборување. Итеративноста (повторливоста) може да биде вградена во лексичкото значење на предикатот, или да се чита од контекстот; со други зборови: глаголите кои изразуваат итеративно употребени предикати можат, но не мораат да бидат формално маркирани по итеративност. Сп. *Се среќаваме во кафанија “Зора”*, *Некој ме појќирадува*, *Тој ме ословува со...*, *Тој обично доаѓа во среда*, *Ана ме појсејува еднаш месечно ~ Ана радо ме појсејува...* Не е неможно глаголот маркиран по итеративност да биде истовремено примарно употребуван актуелно, сп. *Некој чука на врати*. т.е. ‘слушам повеќе чукнувања’, сп. и – со “две нивоа” на повторливост: *Тој често чука на нашата врати*.

Од сето горекажано произлегува дека “итеративната сегашност” е од секундарен карактер во однос на актуелната сегашност.

Во јазиците кои се предмет на нашата анализа вообичаено е паралелно со “фактивната” да постои и друга, “хипотетична” серија повторливи конструкции. Во македонскиот сме соочени со се кондиционални *ќе*-конструкции. За разлика од “фактивната” серија која не ја надминува сегашноста, во “хипотетичната” серија вградена е и претпоставката дека серијата ќе продолжи и во иднина.

За врските на итеративноста со видот сп. подолу. И во двата случаи се работи за *sui generis* транспозиција.

ОМНИТЕМПОРАЛНАТА СЕГАШНОСТ им се припишува на научните дедуктивни и индуктивни констатации, на аксиомите на веронаука, на синтетички одраз на таканаречената народна мудрост затворена во пословици и поговорки, најпосле на најразлични рецепти на коректно однесување и дејствување конвенционално прифатени во дадениот културен круг. Тука спаѓаат примерите како *Два и два е четвори*, *Земјата кружи околу сонцето*, *Господ е еден единствен*, *Не паѓа гром во којева*, *Госпоиной се прифќа и во невреме*, *Чајот се заварува со врела вода*, и сл. Тука спаѓаат и некои гномички конструкции со сврзнички предикати (“сложени реченици”), каде што омнитемпоралноста се изразува со соодветен синтаксички модел, а не со одделни финитни конструкции, сп. ги пословиците како пол. *Jak sobie pościelesz, tak się wyśpisz*, мак. *Какво оро иѓраш, такава ѝесна ѝееш; Боџ дал, Боџ зел*, и сл. Според овде предложената дефиниција омнитемпоралната сегашност претставува всушност посебен случај на актуелната сегашност, бидејќи и “омнитемпоралните” процеси и/или состојби се природно ограничени со моментот на зборувањето, а претпоставката дека тие ќе продолжат и во иднина претставува само наша хипотеза.

Сегашноста како лингвистички поим во разни јазици се изразува со разни лексички и граматички средства. Меѓу лексичките доминираат таканаречените временски определби базирани врз значењето ‘сега’, а меѓу граматичките – кои се предмет на нашата анализа – формите на таканареченото *сегашно време* и, секундарно, други глаголски финитни конструкции или идиоматизирани трансформи на такви конструкции.

Јазиците со кои се занимаваме – словенските и балканските – претставуваат хетерогено множество, при што двете множества-компоненти се преклопуваат, односно: постојат словенски балкански јазици. Токму таков карактер има македонскиот јазик кој претставува

појдовна точка на нашите размислувања. Додека словенските јазици имаат заеднички хипотетичен предок – прасловенскиот, т.е. се поврзани генетски, балканските јазици ги изделуваме како такви врз основа на низа особини оформени како резултат на вековна (милениумска!) интерференција во заеднички географски, економски и културен простор. Сепак, ако го изземеме турскиот (којшто – иако претставува еден од изворите на споменатата интерференција – не е член на таканаречениот балкански јазичен сојуз), сите балкански јазици му припаѓаат на индоевропското јазично семејство. Значи, во преглед на славистичката проблематика мора да се земе предвид не толку далечната заедничка појдовна точка и заедничко граматичко наследство, додека одделните балкански несловенски јазици бараат поиндивидуален третман. Оваа асиметрија не можеше да не се одрази врз структурата на нашите текстови. Меѓутоа, општо земено, се движиме во граници на граматикализацијата карактеристични за индоевропските јазици и соочени сме примарно со карактеристични за тие јазици граматички категории.

Како што спомнавме, сегашноста како граматички поим е директно поврзана со категориите ЛИЦЕ и ВРЕМЕ. Со оглед на фактот дека функционалните зони на тие две категории се пресечуваат со функционалните зони на другите таканаречени глаголски категории, формите на изразување на поимот ‘сегашност’, сфатен како сегашност авторизирана од 1-то лице и како член на категоријата време, трпи разнородни ограничувања од страна на другите категории. Тие ограничувања најчесто се идиосинкратични, специфични за одделните јазични системи. Овде ќе ги претставиме само најопштите аспекти на меѓукаатегоријалната зависност.

Најтешкиот проблем со којшто се судруваме во словенскиот, а во нешто поинаква варијанта и во грчкиот јазичен материјал, го претставува категоријата ВИД. Со оглед на начинот како категоријата ВИД е граматиклизирна во анализираните јазици, сегашноста, по дефиниција, е селективна по вид. Имено, таа е компатибилна, во принцип, само со несвршениот вид. Во одделните словенски јазици постојат глаголски конструкции што ги вклучуваат формите од свршен вид, а кои, зависно од толкувањето, можат и да бидат оценети како носители на итеративното или на омнитемпоралното значење, но според нашата дефиниција тие само маргинално, врз основа на транспозиција, можат да изразуваат сегашност. Ова ограничување е најтесно поврзано со фактот дека сегашноста како граматичка категорија е селективна и во однос на опозицијата / +/- ФАКТИВНОСТ/; имено, таа е – по дефиниција - /+ фактивна/. Натаму, сегашноста е селективна и во однос на опозицијата / +/- ФИНИТНОСТ/ - таа е /+ финитна/; пораките базирни врз инфинитните форми можат да изразуваат сегашност само ако се синхронизирани со форми позитивно маркирани како сегашни.

Според актуелно најшироко прифатената интерпретација свршениот вид се толкува како сигнал на измена, преминување од една во друга состојба, сигнал за крај на некој процес/состојба, односно за новиот почеток. Тргувајќи од тука, свршениот вид означува момент кој става крај на еден временски континуитет, односно – свршениот вид е моментен, а

несвршениот – континуиран. Оваа интерпретација теоретски не би морала да исклучува коинциденција на точката на сегашност *sensu stricto* и точката на измена; сепак, самиот факт дека некој континуум од сегашна гледна точка го оценувме како прекинат, го сместува во минато; ретко и само по исклучок сме сведоци на “почетокот на новото”, а на такви ретки коинциденции не им служат обично граматикализираните средства на изразот. Во значењето на свршените глаголи компонентата ‘сегашност’ е, во основа, неприфатлива. Но постојат ситуации кога несвршени глаголи носат моментно значење, како на пр. во горе приведениот пример *Доаѓам, зошто ме викаш?*, и сл. *Завршив.* значи ‘готово е, соодветната активност веќе не е во тек’; *Завршувам.* значи ‘уште не завршив’; *Почнувам.* значи ‘уште на почнав’ или ‘почнав и сè уште сум на почеток’. Различните видски конфигурации, т.е. различните конфигурации на континуираното и моментното се компатибилни со значењето ‘сегашност’ кога континуираното доминира. Така е во случајот на теличните и на итеративните глаголи, додека некомпатибилни се инхоативните/терминативните, резултативните и лимитативните глаголи. Интересно е дека во светлина на таквото размислување настаните коишто сочинуваат една итеративна серија носат или сигнал за континуираност на ниво на настанот (ако се изразуваат со несвршени форми), или за прекин на ниво на настанот (ако се изразуваат со свршени форми), но не и на ниво на серијата. Затоа итеративноста може да се изрази во двата вида.

Категоријата НАЧИН, сфатена како граматикализирана модалност, исто така драстично ја ограничува функционалната зона на сегашноста. Имено, ако го оставиме на страна нон-конфирмативот – кој *nota bene* дел од специјалистите го толкуваат како одделна категорија на СТАТУС – тогаш сегашноста е врзана директно и само за индикативот.

Проблемот на нон-конфирмативот, инаку поврзан и со гореспоменатите пораки со субјективна евалуација на светот, мора да се решава во рамките на одделните балкански глаголски системи.

Категоријата ДИЈАТЕЗА е, речиси, неутрална во однос на изразување сегашност. Највисоката фреквенција на пораките позитивно маркирани по сегашност се пораките со немаркирана, основна активна дијатеца, но тоа се должи на најголемата застапеност на токму таквите пораки во дискурсот.

Конгруенциските категории РОД и БРОЈ се ирелевантни за нашиот проблем, ако ги исклучиме ситуациите кога супституцијата на множина наместо еднина ја претвора актуелната сегашност во итеративна.

Што се однесува до статусот на ‘сегашност’ во функционалната парадигма на категоријата ВРЕМЕ, проблем претставува соодносот: сегашно време ~ перфект, односно можноста сегашноста да биде присутна во значењето на конструкциите кои носат квалификација “перфект”, а кои се составени од минат партицип и *copula* во презентска форма. И тој проблем мора да биде разгледуван за одделните јазици посебно.

Категоријата ЛИЦЕ е засегната со нашата проблематика на основното ниво на учесниците на говорната ситуација. Имено, комуникативниот чин меѓу 1-го и 2-го лице автоматски импликува временска рамка на сегашноста.

*

Првиот дел од овој наш том содржи монографски прегледи на граматички конструкции способни да изразат сегашност во одделните словенски и балкански јазици. Тие конструкции ги опишуваме во три блока: (1) основни средства за изразување сегашност; тие се, во принцип, средства способни да изразат актуелна сегашност; (2) секундарни средства за изразување сегашност, обично базирани врз категоријална транспозиција; тука спаѓа, меѓу другото, употребата на *praesens* од свршените глаголи во словенските јазици; историјата на употреба на таа формална категорија спаѓа меѓу важните фактори на диференцијација на денешните словенски глаголски системи; (3) транспозициска употреба на основните средства за изразување сегашност. Во рамките на оваа наложена тројна поделба секој автор сам си го организира текстот.

Томот го затвораат синтетички студии посветени на генетската и типолошката карактеристика на тие три блока конструкции во словенските и во балканските јазици.

Со оглед на компетенциите на членовите на нашиот авторски колектив не сме можеле да ги опфатиме сите словенски и балкански јазици. Инвентарот на анализираниите јазици е автоматски резултат на тоа ограничување, а не ефект на некоја свесна мериторна селекција. Затоа, меѓу другото, во томот се наде, како описот на српските, така и описот на хрватските состојби, иако ти две стандардни ваијанти се градат во принцип врз истиот граматички систем. Го искористивме фактот дека една од нашите колешки подобро ја знаеше српската, а втората хрватската варијанта, очекувавме варијација од стилски и/или статистички карактер. За жал скромниот обем на нашите мали монографии не дозволи таквите разлики да се откријат.

Не гледам посебна потреба да се мотивира нашето разбирање на примарни и секундарни функции – тоа е стара и отврдена концепција на прашкиот структурализам.